

بررسی سیر تحول میادین با تاکید بر زمینه گرایی تاریخی، اجتماعی - فرهنگی و کالبدی از دوره صفوی تا پایان دوره قاجار؛ نمونه موردی: میدان گنجعلی خان کرمان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۷

کد مقاله: ۱۰۰۸۶

علی مزرعه فراهانی^{۱*}، جمال الدین سهیلی^۲

چکیده

این پژوهش به روش تفسیری- تاریخی متمرکز بر نقش زمینه گرایی در تحول عناصر شهری با توجه به عنصر زمان است. ضرورت انجام این پژوهش از آن حیث اهمیت پیدا میکند که تحولات اقتصادی اجتماعی صورت گرفته در جوامع مختلف، ساختار اجتماعی آنها را دگرگون کرده و تغییر داده است به همین دلیل مدیریت مناسبی نیز برای اداره این جوامع مورد نیاز است. در این پژوهش تحولات میدان گنجعلی خان از دوره صفویه تا دوره قاجار با توجه به تاثیر زمینه های مختلف فرهنگی- اجتماعی، تاریخی و همچنین کالبدی مورد بررسی اسنادی قرار می گیرد. نتایج تحقیق نشان میدهد در دوره زندیه، میدان گنجعلی خان به عنوان مرکز اقتصادی و اجتماعی شهر کرمان حفظ شد و بازارهای مختلفی در اطراف آن رونق یافتند و در دوره قاجار با اتصال قطب شرقی به قطب غربی به وسیله بازار، الگویی که در زمان گنجعلی خان طرح ریزی گشته بود تحقق پذیرفت.

واژگان کلیدی: تحول میادین، میدان گنجعلی خان، زمینه گرایی فرهنگی- اجتماعی، صفویه. قاجار

۱- دانشجوی دوره دکتری شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی قزوین (نویسنده مسئول)

sarang.mazrae58@gmail.com

۲- استادیار گروه معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی قزوین

۱- مقدمه

با مروری کوتاه بر سیر تطور تاریخی میدان از شهرهای کهن تا کنون، شاهد آنیم که رفته رفته میدان نقشی موثر در مجموعه اندام‌های شهری یافته و تاثیرات زیادی را بر شکل‌گیری و سازماندهی فضایی شهر نسبت به دوره‌های تاریخی مختلف، به انجام رسانده است. میدان به عنوان یک فضای شهری با حضور و مکث معنی‌دار انسان و به منظور و مقصود معینی در ارتباط با حرکت جمعیت موجودیت می‌یابد و علاوه بر آن جلوه‌های روشنی از یک فضای ایجادکننده ارتباط، تماس و فعالیت آدمی را نمایان می‌سازد. مطالعه شهر از دوران کهن، به خصوص شهرهای ایران بعد از اسلام تا زمانیکه شهرسازی از لحاظ ورود مفاهیم تازه، غریبه و گسستن از ارزش‌های گذشته خود قرار نگرفته است، گویای آن است که همواره میدان نیز همچون دیگراندامهای موثر و کارکردی، در حیات جاری شهر، حضوری موثر دارد به طوری که میدان از دوره سلجوقیان به بعد شروع به تثبیت خود کرد و در دوره صفویه به مفاهیم عمیق و کارآمدی در معماری و شهرسازی رسیده و در دوران قاجار به نهایت نقش خود دست یافته است، اما رفته رفته نقش می‌بازد تا جایی که از سال‌های میانی دوره پهلوی هویت خود را از دست داده و در دو دهه اخیر نیز در بلاتکلیفی مطلق به سر می‌برد. در این سیر بی‌شک مولفه‌های زمینه‌گرایی و تاثیر آن بر تغییر و تحولات میدان از اهمیت بالایی برخوردار خواهد بود. این پژوهش به دنبال یافتن پاسخی به این سوال است که چگونه رویکردهای زمینه‌گرایی توانسته تاثیراتی قابل‌تأمل در میدان‌های تاریخی از جمله میدان گنجعلی خان کرمان ایجاد کند. این سوال با این هدف مطرح میگردد که عوامل زمینه‌گرا از جمله تاریخی، اجتماعی-فرهنگی و حتی کالبدی زمینه‌ساز تغییر و تحولات بسزایی در جنبه‌های گوناگون میدانهای تاریخی شده‌اند. میدان گنجعلی خان کرمان به عنوان یک ارسن تاریخی همواره در طول تاریخ دستخوش تغییرات متاثر از رویکردهای زمینه‌گرا قرار گرفته که این تغییر و تحول تا دوره معاصر ادامه داشته است.

۲- مبانی نظری

۲-۱- میدان

صاحب نظران در تعریف ماهیت میدان اذعان دارند، مکان توانا و آزاد که برای "عبور" و "قرار" استفاده میشود؛ مکانی که به "شخص پیاده" وجود میدهد. همان آگاهی از شهروند بودن نزد "هابرماس" و "آرنت". "ریچارد سنت" نیز آن را فضای آموزشی و پرورشی میدان که انسان بواسطه آن مکالمه می‌آموزد و هویت شهری و شهروندی به دنبال برگزاری فعالیتهای جمعی در آن شکل میگیرد (بس، ۱۳۸۹:۲۴) میدان در طول شکل‌گیری شهرها تا دوران پیش از مدرنیته، عنصری حیاتی در تقویت هویت شهر به شمار میرود؛ آگورا، فوروم، بازار - میدان، پیاتزا و پالزا، اسامی مختلفی است که در جوامع مختلف به این عملکرد مشابه شهری داده شده و با وجود تغییراتی در الگوی طراحی و سنجش آن متفاوت فرهنگی هر جامعه همگی براساس همان نیاز و مفهوم واحد اولیه طراحی شده‌اند. (رحیمی، ۱۳۹۷:۶۹)

میدان‌ها فضاهای باز و گسترده‌ای هستند که دارای محدوده‌ای محصور یا کمابیش معین بوده‌اند و در کنار راهها یا در محل تقاطع آنها قرار داشتند و دارای کارکردی ارتباطی، اجتماعی، تجاری، ورزشی، نظامی یا ترکیبی از دو یا چند کارکرد مزبور بودند (سلطان زاد، ۱۳۸۵). همچنین در طول تاریخ، میدان بر حسب ضرورت‌های مکانی و زمانی نقش و عملکردهای متفاوتی داشته است و به نوعی دارای انعطاف بوده است. گاهی به صورت کلی برای عرضه کالا بوده و زمانی فضایی حکومتی و دیوانی و یا مذهبی داشته است؛ اما در دهه‌های اخیر، بسیاری از عملکردهای کلاسیک آن به بناها منتقل شده است و به علت وضعیت و موقعیت فعلی، دیگر نمی‌توان عملکردهای گوناگون اجتماعی دوران گذشته را از آن انتظار داشت. (قریب ۱۳۸۷) به عنوان سایر تعاریف میتوان اظهار نمود میدان عبارت از مکانی بود (با ابعاد منظم یا نامنظم) که به عنوان محل فعالیت یا فعالیتهایی ایفای نقش میکرده و نامگذاری آن نیز گاهی به فعالیت اصلی میدان منسوب بوده است، مثل میدان مشق، میدان تره بار، میدان بازی و میدان رزم (نقی زاده، ۱۳۸۵) پیرامون میدان را نیز به تناسب (و متناسب با شخصیت آن) کاربری‌هایی اشغال کرده بودند. به این ترتیب آن چه که معرف میدان بوده عملکرد اصلی آن و محصوریتش و به عبارتی تعریف ابعاد آن توسط عناصری در اطرافش بوده است. میدان که مکانی محصور با عناصری خاص است، به نوعی مفهوم "میان" و "محاط" را به ذهن متبادر میکند که البته محل برپایی و یا برگزاری فعالیتی نیز هست. (شفیعی و همکاران ۱۳۹۴). میدان برحسب ضرورت‌های مکانی و زمانی نقش و عملکردهای مختلفی به خود گرفته است. گاهی به صورت مکانی برای عرضه کالا بوده و زمانی فضایی حکومتی و دیوانی یا مذهبی داشته است. گونه و نحوه دسترسی و اتصال راهها به میدان، نوع هندسه و شکل قرارگیری میدان در بافت می‌باشد و در نهایت میتوان گفت میدان عرصه‌ی نمایشی است برای زندگی یک شهر که از حرکت، کوشش و تلاش برای زندگی و سرزندگی شهروندانش خبر میدهد. میدان با طرح و ترکیبش به شهر هویت میبخشد و از هویت ساکنان آن خبر میدهد. (شفیعی و همکاران ۱۳۹۴)

۲-۲- زمینه‌گرایی

زمینه‌گرایی یا معماری کانتکسچوال^۱ یکی از گرایش‌های معماری معاصر می‌باشد که در آن خصوصیات بستر طراحی و بناهای موجود بیش از سایر ملزومات و اهداف موردتوجه قرار می‌گیرد. این گرایش نخستین بار پس از جنگ جهانی دوم و با توجه به ضرورت بازسازی بناهای تخریب شده به صورتی جدی مورد توجه صاحب‌نظران و معماران سرشناس اروپایی قرار گرفت و پس از گذشت چند دهه علاوه بر مسائل کالبدی و فیزیکی به مسائلی نظیر خصوصیات اجتماعی-فرهنگی و نهادهای فرهنگی-انسانی بستر نیز معطوف گشت (دریندی و همکاران، ۱۳۹۴). برخورد زمینه‌گرایی اغلب به سه شیوه کلان کالبدی، تاریخی و فرهنگی-اجتماعی تفکیک می‌گردد. بر این اساس در برخورد کالبدی، مسائلی از قبیل فرم، شکل، تناسبات، جزئیات، مصالح، بافت، رنگ، هندسه، جهت‌گیری، چشم‌انداز، توپوگرافی، پوشش گیاهی، تراکم بناها، پیوند میان بناهای جدید و قدیم، خط آسمان و نحوه اتصال بنا به زمین در یک کلیت شهری موردتوجه قرار دارند (ایمانی ۱۳۹۴). در دسته دوم (تاریخی) علاوه بر ویژگی‌های کالبدی و خصوصیات ظاهری بناهای تاریخی پیرامون، مسائلی از قبیل سازگاری میان بافتهای قدیم و جدید، احترام به بناهای شاخص، تقویت ارتباط میان مردم و سنت‌های پیشین و نیز سازگاری با کاربری‌های ساختار پیرامون و تداوم این ویژگی‌ها حائز اهمیت می‌باشد (شاه تیموری ۱۳۹۱). دسته سوم زمینه‌گرایی که متمرکز بر مقوله اجتماعی-فرهنگی است، ضمن پیروی از قواعد فرهنگی بستر، درصدد استفاده معنادار از اشکال، رنگها، طرحها، عناصر ساختاری و مفاهیم اجتماعی و قومی است (تولایی ۱۳۸۰). به عبارتی دیگر در این شیوه از زمینه‌گرایی، مفاهیم انتزاعی، ذهنی و غیرمادی بستر بیش از مقولات کالبدی دارای اهمیت می‌باشند. (تولایی ۱۳۸۰)

کالبدی	تاریخی	اجتماعی-فرهنگی
<ul style="list-style-type: none">• فرم، شکل، تناسبات، جزئیات، مصالح، بافت، هندسه، رنگ، جهت‌گیری، چشم‌انداز، توپوگرافی، پوشش گیاهی، تراکم بناها، پیوند میان بناهای قدیم و جدید، خط آسمان، چگونگی اتصال بنا به زمین، مقیاس شهری• بازسازی و توسعه‌های شهری بصورت همگن با تنوع یکنواخت	<ul style="list-style-type: none">• ویژگی‌های کالبدی بعلاوه خصوصیات ظاهری پیرامون• سازگاری بافت قدیم و جدید و ادای احترام به بناهای شاخص• تقویت ارتباط میان مردم و سنت• احیای فرم‌ها و کاربری‌های سنتی و تقویت خاطرات جمعی	<ul style="list-style-type: none">• اهمیت قواعد فرهنگی بستر نظیر ارزش‌ها، باورها و ...• استفاده معنادار از اشکال، رنگ‌ها، طرح‌ها، عناصر ساختاری و مفاهیم اجتماعی یا قومی ساکنین• مفاهیم انتزاعی و ذهنی غیرمادی

جدول ۱- خصوصیات رویکردهای سه‌گانه زمینه‌گرایی (رشید زاده، ۱۳۹۹)

۳- ضرورت تحقیق

تغییر، قانون طبیعت است. ضرورت انجام این پژوهش از آن حیث اهمیت پیدا میکند که و تحولات اقتصادی اجتماعی صورت گرفته در جوامع مختلف، ساختار اجتماعی آنها را دگرگون کرده است به همین دلیل مدیریت مناسبی نیز برای اداره این جوامع مورد نیاز است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که میدان‌ها به واسطه برخورداری از گونه‌ها و اشکال مختلف و بهره‌مندی از طیف وسیعی از کیفیت‌های کالبدی، عملکردی و معنایی، توان بیشتری برای تبدیل شدن به یک مکان عمومی موفق را دارند. میدان یکی از نمونه‌های بارز عناصر شهری به عنوان بازگوکننده تمامی وقایع عمر خود است. متأسفانه با رشد شهرها و ورود مدرنیسم کارکرد گذشته فضاهایی همچون میداندین شهری تغییر نموده و مفهوم حقیقی خود را از دست داده‌اند.

۴- اهداف پژوهش

میدان در شهر از ملموس‌ترین و محسوس‌ترین عناصری است که می‌تواند ارزشها، خواستها و هدفهای جامعه از نقطه نظر تعاملات مردمی را تحقق بخشیده و نقش فعال، سازنده و هدفمند خود را در جامعه به نحو موثری به انجام رساند. در این بین میدان گنجعلی خان کرمان از جمله میداندین در زمره میدانهای مهم تاریخی محسوب می‌گردد. آنچه به عنوان هدف مورد توجه

1 Contextual

است تحولات ناشی از سیر تحولی است که این میادین طی نموده اند به طوری که نقش میدانها به لحاظ ارتباطات، مکان تجمع و نیز نقطه عطف طراحی شهری، غیر قابل انکار است. یکی از اهداف مهم در این پژوهش تأثیر زمینه گرای فرهنگی- اجتماعی، تاریخی و تغییرات کالبدی- فضایی میدان گنجعلیخان کرمان از دوره صفویه تا دوره قاجار است.

۵- پیشینه تحقیق

در کتاب "از شار تا شهر" (۱۳۷۵) محسن حبیبی شهر ایرانی را در گذشته و وضع موجود مورد ارزیابی قرار داده و شار را تبیین و شهر را تعریف نموده و تلاش بر آن بوده تا با تفحص در آثار به جای مانده از روزگاران گذشته تکوین شار و تحول آن به شهر را بازشناسد. در فصلهای پایانی کتاب میدانها به صورت مختصر بررسی شده اند.

حسین سلطان زاده در کتاب "فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران" (۱۳۷۰) فضاهای شهری در گذشته از لحاظ کارکردی و کالبدی را بررسی نموده و این نتیجه حاصل شده است که فضاهای شهری در گذشته غالباً از کارایی مناسبی برای زندگی در آن برخوردار بوده اند، در حالی که برخی از انواع بسیار مهم فضاهای شهری در دوره معاصر مانند میدانها و خیابانها، فاقد کارایی لازم برای زندگی شهری هستند و غالباً نقش ارتباطی آنها به صورت مهمترین کارکرد و در برخی موارد تنها کارکرد آنها درآمده است. در نظری دیگر مقاله ای تحت عنوان "تحلیل شاخصه های زمینه گرای در آثار معماری سنتی ایران (نمونه موردی: خانه صادقی اردبیل)" از ایرج اعتصام (۱۳۹۹) ابعاد و شاخصه های زمینه گرای به صورت کلی بیان میگردد. همچنین در مقاله ای با عنوان "تبیین و ارزیابی عوامل تاثیرگذار در مطلوبیت میدان شهری مطالعه موردی: میدان ساعت تبریز" (رحیمی ۱۳۹۷) به عوامل چهارگانه ای دست میابد که به آن عوامل مطلوبیت میدان می گویند. همچنین مقاله ای ارزشمند در سال ۱۳۹۴ به بررسی سیر تحول میادین در سه دوره صفوی قاجار و پهلوی با نگرشهای تاریخی- تکاملی و شکلی (سبک اصفهان و تهران) با نمونه موردی میدان نقش جهان اصفهان، گنجعلی خان کرمان، سبزه میدان و میدان توپخانه) می پردازد (شفیعی و همکاران ۱۳۹۴).

۶- روش تحقیق

این پژوهش در جمع آوری اطلاعات و داده‌ها از شیوه مروری، تفسیری، تاریخی و با استناد به منابع کتابخانه ای و بانکهای اطلاعاتی همچون مقالات و مطالب موجود (مرتبط با موضوع) در سایتها و مجلات علمی معتبر، بهره گرفته و در این پژوهش روش استقرایی و مقایسه ای، رویکرد و روش اصلی تفسیرها بوده، بدین گونه که با تحلیل نمونه های موردی شاخص هر سبک، با کمک تصاویر مرتبط با آن، نتایج آنالیز در قالب جدول جهت قابل درک تر نمودن تفسیرها و در نهایت نتیجه گیری استفاده شده است.

۷- یافته‌های تحقیق

۷-۱- تحولات میدان در دوره صفویه

ارسن گنجعلی خان در کرمان در شیوه اصفهانی در سال های ۱۰۰۵ تا ۱۰۳۴ به فرمان گنجعلی خان فرماندار شاه عباس در کرمان ساخته شده و معمار آن استاد محمد یزدی بوده است. این ارسن دربرگیرنده مدرسه، کاروانسرا، حمام، آب انبار، ضرابخانه و مسجد است که همه، گرداگرد یک میدان جای دارند. (پیرنیا ۱۳۸۷)

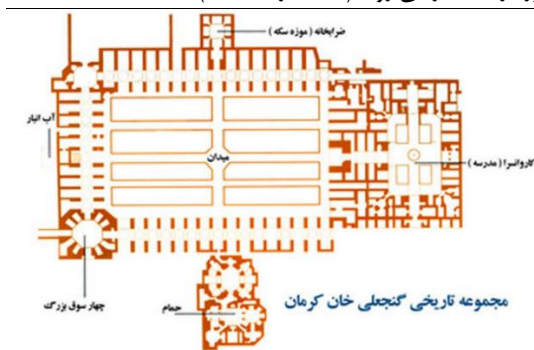

تصویر ۱ و ۲- ارسن گنجعلی خان کرمان، منبع <http://www.cafedexign.com>

مساحت مجموعه گنجعلی خان ۱۱ هزار متر مربع است. این میدان یادآور روزهای حکومت «گنجعلی خان زیک» است که در عصر صفویه و در زمان شاه عباس حکومت کرمان را بر عهده داشت. گنجعلی خان بعد از ورود به کرمان در صدد برآمد تا مجموعه بزرگی که هم اکنون به نام او شناخته می شود را بسازد. این میدان در روزگار قدیم بارانداز پیله وران و فروشندگان عمده کرمانی بوده است. (گلاب زاده، ۱۳۸۱) گنجعلی خان با احداث میدان گنجعلی خان، الگویی از میدانهای صفوی مانند نقش

جهان در اصفهان را در کرمان ایجاد کرد و این میدان را به مرکز اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی شهر تبدیل کرد. او با احداث بناهای مختلف در اطراف میدان، عناصر شهری مهمی را در اختیار مردم قرار داد از جمله مدرسه، مسجد، حمام، ضرابخانه، آب‌انبار، بازار، کاروانسرا و چهارسوق که هر کدام نقشی در توسعه شهر داشتند. او استفاده از معماری اصفهانی و هنرهای تزئینی متنوع، زیبایی و شکوه بناهای مجموعه را افزایش داد. از جمله طاق‌نماهای آجری، کاشی‌کاری‌های رنگین، نقاشی‌های دیواری، گچ‌بری‌ها، معرق‌کاری‌ها و خوشنویسی‌های زیبا که هنوز هم دیدنی هستند (پیرنیا، ۱۳۸۳، ۲۷۰).

همچنین گنجعلی خان با اهدای سهمی از درآمد مجموعه و قنات‌های ساخته شده به آستان قدس رضوی، ارتباط شهر کرمان با مشهد را تقویت کرد و از محبوبیت مردم بهره برد. بعدها در زمان حمله آقا محمدخان به کرمان سربازان قاجار این میدان را محل تاخت و تاز خود قرار داده و به کاروانسرا نیز آسیب‌هایی رساندند. در چهار ضلع میدان گنجعلی‌خان اشعاری بر دیوارها نقش بسته که نشانی از اندیشه و تفکر آن روزگار به شمار می‌رود. (گلاب زاده، ۱۳۹۷)

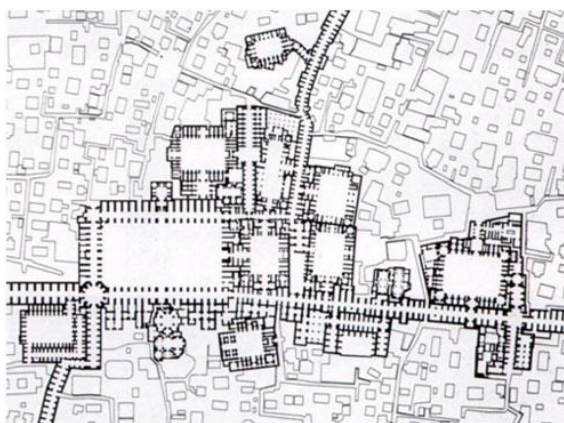

تصویر ۳- پلان مجموعه تاریخی گنجعلی خان (منبع: <https://archilearn.net/blog/>)

مجموعه و میدان گنجعلی خان بر روی دکانها و خانه‌های قدیمی شهر که اسناد خرید آنها نیز موجود میباشد مابین شهر قدیم و محلات شمالی شهر احداث گردید. ترتیب قرارگیری این مجموعه بر سر راه بازار قدیم به گونه‌ای است که اهمیت یافتن مسیر تازه میدان را از جانب مجموعه گنجعلی خان بطرف شرق خاطر نشان می‌سازد. (جوادی، ۱۳۸۷)

جدول ۲- شاخصه و ویژگی میدان گنجعلی خان (منبع: نگارنده)

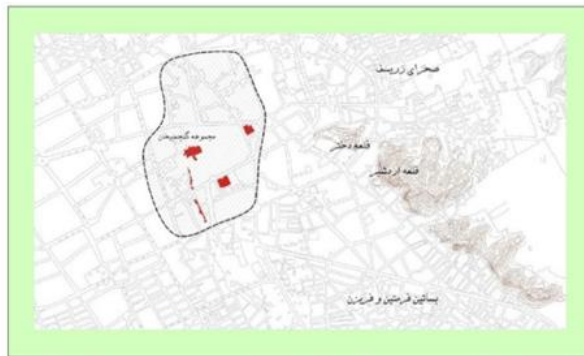
نام میدان	زمان احداث	سبک معماری	کاربری میدان				ویژگی‌های فضایی	
			شاخصه نمای شمالی	شاخصه نمای شرقی	شاخصه نمای غربی	شاخصه نمای جنوبی	هندسه درونگرا/پرونگرا	شبکه ارتباطی
گنجعلی خان کرمان	صفویه	شیوه اصفهانی	ضرابخانه	کاروانسرا	آب انبار	حمام	درونگرا	غیرهندسی
			شاخصه نمای شمالی	شاخصه نمای شرقی	شاخصه نمای غربی	شاخصه نمای جنوبی	درونگرا/پرونگرا	شبکه ارتباطی
			پایاده محور	پایاده محور	پایاده محور	پایاده محور	پایاده محور	پایاده محور

تصویر ۳- حوزه بلافاصله مجموعه گنجعلی خان (منبع: <https://archilearn.net/blog/>)

گنجعلی خان در پیرامون میدان آثاری ساخت که در حکم الگوی توسعه شهر بوده است. ارزشمندترین بنای این دوره مجموعه گنجعلی خان است این مجموعه را می‌توان موزه هنر عصر صفوی نامید در حالی که از قدیم تا امروز به صورت زنده و فعال با زندگی مردم عجین بوده است و شاهدی زنده از معماری و هنرهای تزیینی با ویژگی‌های خاص آن از شامل خطاطی، نقاشی روی گچ و کاشی کاری با انواع نقوش هندسی، گیاهی، انسانی و نقش‌های نمادین می‌باشد (سایکس ۱۳۶۳، ۹۱). همچنین در مراسم عیاد و عزاداری مذهبی - فرهنگی از این محل استفاده می‌شد.

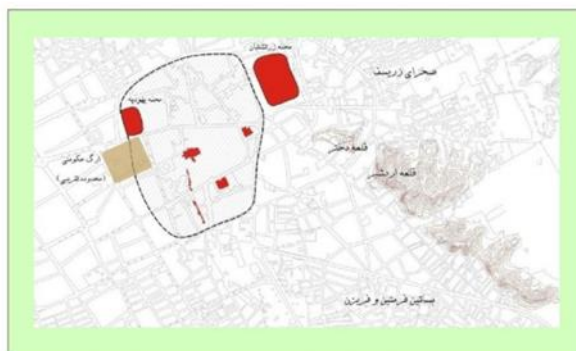
نشان دهنده نقش زمینه فرهنگی - اجتماعی در آن دوران است. در عین حال همین میدان محل فعالیت صنعتگران و بازرگانان نیز بود (زمینه اقتصادی). اتصال میدان از سه سمت به راسته بازار، پویایی و تحرک را در میدان چند برابر می‌کرد. به زعم نگارنده در ارتباط میان مجموعه گنجعلی خان کرمان با دیگر عناصر شهری، خصوصاً نزدیکی مجموعه میدان با دژ اردشیر ساسانی و قلعه دختر و همچنین از سوی دیگر با مسجد جامع مظفری و همچنین ارتباط ویژه آن با راسته بازار تاریخی کرمان می‌توان نتیجه دیگری از تاثیر زمینه فرهنگی-اجتماعی، تاریخی اقتصادی و تاثیر ایدئولوژی های غالب در عصر صفوی بر میدان گنجعلی خان را تبیین نمود و آن نقش امنیت و جنبه نظامی در دفاع از شهر و نظام اقتصادی به موازات رشد و بلوغ عقاید مذهبی بوده که به نظر میرسد در شکل فرم و مکانیابی و ساخت میدان در مختصات جغرافیایی نقش با اهمیتی را ایفا می‌نموده است همچنین در شکل گیری کالبدی میدان و شاخصه هایی چون فرم، ابعاد و اندازه، ارتباطات، نفوذ پذیری وجود ترتیبات موجود در آن باید به تطابق تاریخی دوره باروک و هم زمانی آن با دوره صفویه در ایران اشاره نمود که به طبع اقتباسات این دوره به لحاظ فرهنگی تاثیر بسزایی در الگوی اولیه طراحی میادین در ایران و در دوره صفویه دارد. از تاثیر عوامل فرهنگی، تاریخی، اقتصادی و تاثیر ایدئولوژی های غالب به عنوان زمینه های تاثیرگذار در عصر صفوی بر میدان گنجعلی خان می‌توان اینگونه نتیجه گرفت میدان گنجعلی خان به عنوان فضای شهری میراث دوره صفویه دارای کارکردهای گوناگون مذهبی، آموزشی، اجتماعی، بازار و مرکز اقتصادی شهر و محل اجتماع و گذران اوقات فراغت که تقریباً در مرکز شهر در محل برخورد دو راسته عمود بر هم بازار کرمان قرار گرفته است.

نقشه ۱: توسعه میدان گنجعلی خان در زمان صفویان (کمانداری، ۱۴۰۰)

۷-۲- میدان گنجعلی خان در دوره زندیه

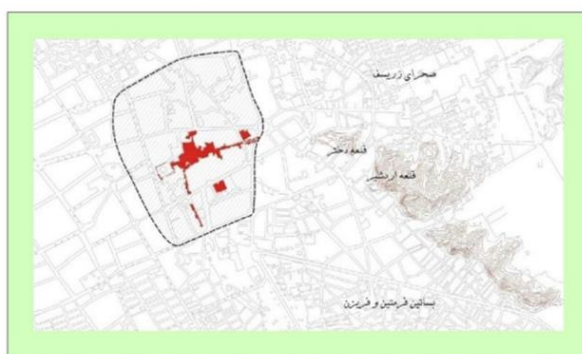
در دوره زندیه، میدان گنجعلی خان به عنوان مرکز اقتصادی و اجتماعی شهر کرمان حفظ شد و بازارهای مختلفی در اطراف آن رونق یافتند. از جمله بازار مسگری، بازار کلاه مالی، بازار گل، بازار میوه و بازار گوشت که هر کدام دارای صنف و حرفه خاص خود بودند. (archilearn.net, 2023) در دوره زندیه، میدان گنجعلی خان نیز مانند دیگر بخش‌های شهر کرمان، تحت تاثیر سیاست‌های حکومتی و روابط بین‌المللی قرار گرفت. برای مثال، در دوره زندیه، میدان گنجعلی خان نیز مانند دیگر بخش‌های شهر کرمان، تحت تاثیر فرهنگ و هنر زمان قرار گرفت. برای مثال، در سال ۱۱۷۰ هجری قمری، محمد ابراهیم زند، حاکم کرمان، اقدام به تزیین و آراستن مسجد گنجعلی خان کرد و نقاشی‌های زیبایی را بر روی دیوارها و گنبدها انجام داد. همچنین، در سال ۱۱۹۲ هجری قمری، محمد اسماعیل زند، حاکم کرمان، اقدام به ساخت مدرسه‌ای در کنار مسجد گنجعلی خان کرد و آن را به نام خود نامگذاری کرد. در غرب کرمان و در غرب مجموعه گنجعلی خان نیز ارگ حکومتی توسط شاهرخ خان افشار پایه گذاری شد که اثرات آن را امروزه در این قسمت می‌توان به صورت میدان ارگ و نیز تجمع ادارات دولتی (که اکثراً در زمان پهلوی اول به وجود آمده‌اند) مشاهده نمود. (کالبدی) در حال حاضر از خود ارگ حکومتی چیزی باقی نمانده است اما باغ وسیعی که یکی از سرداران زند به نام باغ نظر در اطراف آن بنا نهاد تا همین اواخر موجود و آباد بوده است. امروزه در مکان این باغ بیمارستان شهید باهنر قرار دارد. (کمانداری ۱۴۰۰)

نقشه ۲- توسعه کرمان با مرکزیت میدان گنجعلی خان و احداث ارگ حکومتی در دوره زندیه منبع: (کمانداری ۱۴۰۰)

۳-۷- میدان گنجعلی خان در دوره قاجار

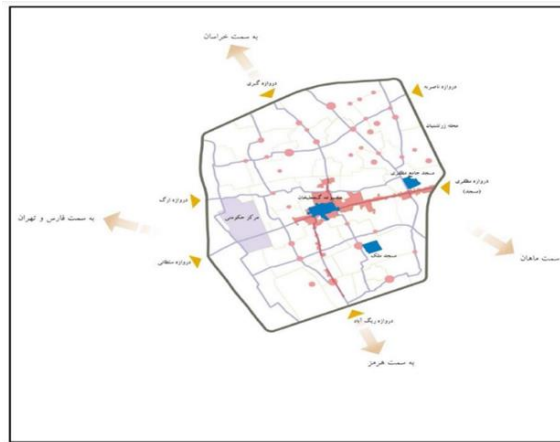
حاکمان قاجار برای جبران صدمات تراژیک حمله آقا محمد خان قاجار به کرمان بسیار کوشیدند. در این دوره الگویی که در زمان گنجعلی خان طرح ریزی گشته بود تحقق پذیرفت. ابراهیم خان ظهیر الدوله، وکیل الملک پدر و پسر و سردار نصرت قسمت های مختلف بازار اصلی کرمان را تکمیل نمودند و اندیشه شهرسازان صفوی مبنی بر اتصال قطب شرقی شهر (مجموعه مظفری) به قطب غربی (مجموعه گنجعلی خان) از طریق بازار تجسم "کالبدی" یافت. از طریق چهارسوق اتصال بازار شمالی - جنوبی به مجموعه گنجعلیخان و بازار شرقی - غربی فراهم گشت و بدین ترتیب بازار های قلعه محمود و میدان قلعه نیز در این رونق و شکوفایی سهیم گشتند (تاریخی، فرهنگی، کالبدی). مجموعه ابراهیم خان ظهیر الدوله که در راستایی شمالی جنوبی ایجاد گشت، هر چند که در امتداد بازارهای میدان قلعه و قلعه محمود نیست، اما می توان آنرا تکمیل کننده ستون فقرات شمالی جنوبی شهر دانست. این مجموعه در ادامه خود مسیری را شکل می دهد که از جنوبی ترین قسمت شهر، از دروازه ریگ آباد آغاز میگردد و پس از عبور از بازار قلعه محمود و بازار میدان قلعه در چهارسوق بزرگ با ستون فقرات شرقی-غربی شهر تقاطع پیدا کرده و سپس با گذر از بازار ابراهیمخان و بازار کلاهدوزها به مجموعه بازار عزیز رسیده و سپس از کنار قبه سبز گذشته و به دروازه گبری در شمالی ترین قسمت شهر ختم می گردد.

نقشه ۳- توسعه کرمان با مرکزیت میدان گنجعلی خان در زمان قاجاریه، منبع: (کمانداری ۱۴۰۰)

مقایسه تطبیقی شهرسازی دوره قاجار و دوره پیش از آن، گویای تفاوت های اجتماعی عمیقی است که تاثیر آن بخوبی در نظام معماری و شهرسازی ایران قابل بررسی است. اگر در دوره صفوی، حضور دولت متمرکز و اقتدارگرای مرکزی با هدف شهرسازی حکومتی، به ایجاد میادین، خیابان ها، کاخ ها، باغ ها و مساجد بزرگ می پردازد، دولت قاجار در نظام اداره شهر مداخله نمی کند. در واقع در این دوره، هدایت و توسعه نظام شهری بر عهده مهمترین و پیچیده ترین نهاد مدنی، یعنی محله قرار داده می شود و شاید به همین دلیل است که در دوره قاجار هرگز، میادینی با عظمت میدان نقش جهان پدید نیامد. (مهندسان مشاور عمارت خورشید ۲۰۱۹). می توان ادعا نمود که رشد و گسترش شهر در اواخر دوره قاجاریه و تا قبل از تشکیل اولین نهاد دولتی مداخله کننده یعنی بلدیة بطور تدریجی و یکپارچه صورت می پذیرفته است. ساختار شهر در این مقطع زمانی را می توان به نوعی ساختار نهایی دوره تاریخی قلمداد کرد. تاثیرگذارترین عنصر استخوان بندی شهر در این دوره، بازار شرقی - غربی است. این محور در دو سوی خود به دو قطب مهم منتهی می گردد. سمت غرب آن مجموعه گنجعلیخان و چهارسوق بزرگ، مرکز فعالیت های تجاری شهر، قرار گرفته است و در انتهای شرقی بازار، مسجد جامع مظفری را میتوان مرکز مذهبی شهر دانست. (اجتماعی -

فرهنگی) بدین ترتیب تبلور کالبدی دو نظام عمده شکل دهنده زندگی شهری (مذهب و کالبد) و ارتباط بین آنها را می توان در ساختار شهر قاجار به خوبی مشاهده نمود. مراکز حکومتی و محل اقامت حکام وقت نیز غالباً در حاشیه این مجموعه شرقی- غربی قرار دارند که از ارتباط نزدیک بین ساختار حکومتی و نظام زندگی شهری حکایت می نمایند.

نقشه ۴: میدان گنجعلی خان در ارتباط با عناصر ساختاری و سازمان فضایی شهر

۸- نتیجه گیری

همانطور که از مطالعات و مشاهدات برمی آید میدان گنجعلی خان ویژگیهای فضایی شامل: گونه و نحوه دسترسی و اتصال راهها به میدان، نوع هندسه و شکل قرارگیری میدان در بافت و کاربری میدان شامل عملکردهای پیرامونی و درونی میدان تغییراتی را تا دوره معاصر تجربه کرده است. این میدان در اطراف خود بعضی عناصر شهری را گردآورده است. در واقع عملکرد اصلی این میدان به عنوان نقطه تمرکزی برای فعالیتهای اقتصادی- اجتماعی مردم به عنوان زمینه ای اقتصادی - اجتماعی است که با در بر گرفتن مراکز آموزشی، مذهبی و خدماتی همراه و تقویت شده است (زمینه گرای فرهنگی-مذهبی-اجتماعی). این ترکیب عناصر عمومی شهری و فضاهای نیمه خصوصی و خصوصی که در آن سهمیم اند گزینش اصول طراحی و ابعاد فیزیکی خاصی را ایجاد میکند که در صورت به اجرا در آمدن، آن را به محلی چندکاره، برای اجتماع شهروندان، برگزاری مراسم تفریحی، ورزشی، مذهبی و نظامی و نقطه برقراری ارتباط فضایی بین ساختار حکومتی و جامعه شهری تبدیل میکند. (انعطاف پذیری) میدان گنجعلی خان در دوره زندیه نیز تحولاتی چند را شاهد بود. در دوره زندیه، میدان گنجعلی خان به عنوان مرکز اقتصادی و اجتماعی شهر کرمان حفظ شد و بازارهای مختلفی در اطراف آن رونق یافتند. از جمله بازار مسگری، بازار کلاه مالی، بازار گل، بازار میوه و بازار گوشت که هر کدام دارای صنف و حرفه خاص خود بودند. در دوره قاجار نیز شاهد تغییرات کالبدی و اجتماعی اقتصادی در مجموعه میدان گنجعلی خان و محدوده بلافاصله هستیم. در دوره قاجار الگویی که در زمان گنجعلی خان طرح ریزی گشته بود تحقق پذیرفت. ابراهیم خان ظهیر الدوله، قسمت های مختلف بازار اصلی کرمان را تکمیل نمود (زمینه گرای کالبدی) و اندیشه شهرسازان صفوی مبنی براتصال قطب شرقی شهر (مجموعه مظفری) به قطب غربی (مجموعه گنجعلی خان) از طریق بازار تجسم کالبدی یافت. از طریق چهارسوق اتصال بازار شمالی - جنوبی به مجموعه گنجعلی خان و بازار شرقی - غربی فراهم گشت و بدین ترتیب بازار های قلعه محمود و میدان قلعه نیز در این رونق و شکوفایی سهمیم گشتند. بدین ترتیب تبلور کالبدی دو نظام عمده شکل دهنده زندگی شهری (مذهب و اقتصاد) و ارتباط بین آنها را می توان در ساختار شهری به عنوان زمینه های فرهنگی و اجتماعی قاجار به خوبی مشاهده نمود.

منابع

۱. ایمانی، الناز (۱۳۹۴) بررسی رویکردهای مختلف سازگاری با زمینه جهت تقویت جایگاه زمینه گرای در فرآیند برنامه دهی معماری، نشریه انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران شماره ۲۹، ۱۰-۴۴
۲. اعتصام. ایرج (۱۳۹۹) تحلیل شاخصه های زمینه گرای در آثار معماری سنتی ایران (نمونه موردی: خانه صادقی اردبیل)، فصلنامه علمی پژوهشی جغرافیا سال ۱۰ شماره ۴ ۲۳۵-۲۵۱
۳. رشیدزاده، هومن (۱۳۹۹) مطالعه تطبیقی رویکرد زمینه گرای در معماری معاصر ایران (نمونه موردی: مرکز اسناد و کتابخانه ملی فارس) کنفرانس ملی معماری، عمران توسعه شهری و افق هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب

۴. دانشگاه هنر اسلامی تبریز/ ۲۶ آبان، ۱۳۹۹
۵. بس، ژان-مارک، (۱۳۸۹) رابطه میان منظر محسوس و فضای عمومی، ترجمه: مریم السهادات منصهوری، مجله منظر، تهران دوره ۴ شماره ۲۱، ۲۰-۲۵
۶. جوادی، شهره. روبرو، دانیل (۱۳۸۷)، بررسی و تحلیل تزیینات معماری در مجموعه گنجعلی خان مجله باغ نظر سال پنجم شماره ۹، ۳۵-۵۰
۷. رحیمی، لیلا. (۱۳۹۷). تبیین و ارزیابی عوامل تاثیرگذار در مطلوبیت میدان شهری مطالعه موردی: میدان ساعت تبریز. فصلنامه علمی پژوهشی برنامه ریزی فضایی، سال ۸ شماره ۴ ۶۷-۸۸.
۸. کمانداری، محسن (۱۴۰۰). بررسی سیر تحولات تاریخی شهر و بافت کهن کرمان از ساسانیان تا قاجاریه، جغرافیا و روابط انسانی دوره ۴، شماره ۲، ۱۲۱-۱۴۲
۹. گلایزاده، محمد علی (۱۳۸۱) کرمان در گذر تاریخ. ناشر مرکز کرمان شناسی چاپ اول
۱۰. منصوری، کاوه. پارسی، فرامرز. بدری، نگار (۱۳۹۸) نظام اجتماعی محلات در دوره قاجار مهندسان مشاور عمارت خورشید
۱۱. سایکس، سرپرسی (۱۳۶۳) تاریخ ایران، ترجمه محمد تقی فخر دایی گیلانی، ۱۳۶۳ ص ۹۱
۱۲. سلطان زاده، (۱۳۷۰) فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران انتشارات دفتر پژوهشهای فرهنگی. چاپ پنجم
۱۳. شفیعی، الهام. هاشم نژاد، هاشم (۱۳۹۴) بررسی سیر تحول میدادین در سه دوره صفوی، قاجار و پهلوی با نگرشهای
۱۴. شاه تیموری، یلدا. مظاهریان، حامد (۱۳۹۱) رهنمودهای طراحی برای ساختارهای جدید در زمینه تاریخی، نشریه هنرهای زیبا معماری و شهر سازی، دوره ۱۷، شماره ۴، ص ۲۹-۴۰
۱۵. قریب، فریدون (۱۳۸۷) بررسی تطبیقی نظامهای شهرسازی انتشارات دانشگاه تهران، تهران
۱۶. نقی زاده (۱۳۸۵)، تاملی در روند دگرگونی میدان در شهرهای ایرانی. نشریه هنرهای زیبا شماره ۲۵ ص ۱۵-۲۴.
۱۷. حبیبی، سیدمحسن (۱۳۸۲) از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن، انتشارات دانشگاه تهران، تهران
۱۸. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۷) معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش، چاپ پانزدهم، تهران
۱۹. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۳) سبک شناسی معماری ایرانی. نشر معمار ۲۷۰.
۲۰. گلاب زاده، سید محمدعلی (۱۳۹۷) معماری کرمان در روزگار صفویه، مطالعات ایران شناسی بهار ۱۳۹۷- شماره ۸ ص ۸۱-۹۳
۲۱. دربندی، م؛ احمدی، م؛ علیدوست، س. و رحیمی آتانی، س. (۱۳۹۴) بهبود عملکرد معماری زمینه گرا در معماری گیلان و بازآفرینی آن در ساختارهای امروزی با استفاده از تکنولوژی نانو. نشریه علمی-پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره ۲، ۵-۱۸
۲۲. تولایی، نوین (۱۳۸۰) زمینه گرایی در شهرسازی. هنرهای زیبا، شماره ۱۰، ۳۴-۴۳

مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری

فصلنامه علمی تخصصی مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری

سال هفتم، شماره ۱ (پیاپی: ۲۶)، بهار ۱۴۰۳